

The Variety and Features of the Qajar Period Textiles in Imam Reza Holy Shrine

By Mona Sultānī

Abstract:

Some everyday and essentially practical objects such as textiles, lighting units and rugs have been in frequent use in the Holy Shrine of Imam Reza during different historical periods; hence, a large number of them have been donated or endowed to the shrine complex to fulfill the requirements. Textiles, in comparison with the other articles, enjoy a particular significance in the Holy Shrine since they were used for ornamental and ritual purposes as well. Astan Quds Razavi owns an exquisite collection of textiles from the Islamic period, the oldest of which belong to the Safavid period. A large number of these survived textiles belong to the Qajar period, many of which deserve extra attention due to their exquisiteness, weaving technique, embellishments, and use. Understanding the features of these textiles broadens one's horizons for the conception of applied arts from the Safavid period to the present. This article aims to promote the knowledge about part of the applied arts used in the Holy Shrine of Imam Reza by studying the Qajar Textiles in terms of their structural, ornamental and practical features. This research was done using descriptive method, library resources, the archival records and field studies.

Keywords:

textiles, Imam Reza Holy Shrine, Qajar period.

تنوع و ویژگی‌های منسوجات حرم مطهر امام رضا علیه السلام در دوره قاجار

منا سلطانی^۱

چکیده

برخی از لوازم مانند منسوجات، وسایل روشنایی و فرش در حرم مطهر امام رضا علیه السلام کاربرد بسیار داشته است. از این رو در ادوار مختلف شمار زیادی از این آثار به این مکان مقدس وقف یا اهدا شده است. در این میان با توجه به آنکه منسوجات علاوه بر جنبه‌های کاربردی، به عنوان عناصر تزئینی و آیینی نیز مورد توجه‌اند، اهدا و وقف آن‌ها نیز از جایگاه ویژه‌ای در حرم مطهر برخوردار بوده است. بر این اساس امروزه آستان قدس رضوی صاحب مجموعه‌ای نفیس از منسوجات دوره اسلامی است که قدیمی‌ترین آن‌ها متعلق به دوره صفوی است. شمار زیادی از منسوجات به جامانده نیز متعلق به عصر قاجار است که بسیاری از آن‌ها از نظر نفاست، تنوع در بافت و تزئینات و همچنین کاربری مورد توجه‌اند.

شناخت ویژگی‌های این منسوجات در پیچه‌ای به شناخت هنرهای کاربردی، از دوره صفویه تا به امروز است. از این رو این مقاله با هدف شناخت بخشی از هنرهای کاربردی در حرم مطهر، به بررسی انواع منسوجات در دوره قاجار از منظر ویژگی‌های ساختاری، تزئینی و همچنین کاربردشان پرداخته است. این مقاله به شیوه توصیفی بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای، اسنادی و میدانی صورت گرفته است.

واژگان کلیدی

منسوجات، حرم امام رضا علیه السلام، عصر قاجار.

مقدمه

بخش قابل توجهی از منسوجات تاریخی حرم مطهر که امروزه در خزانه آستان قدس رضوی نگه‌داری می‌شود، متعلق به عصر قاجار است. این مجموعه به لحاظ تعداد، تنوع در بافت و تزیینات نسبت به دوره‌های پیشین حایز اهمیت است.

بررسی‌ها نشان می‌دهد با توسعه تدریجی حرم مطهر و افزایش تعداد زائران در دوره قاجار، تهیه و تدارک لوازم مصرفی نظیر فرش و انواع منسوجات نیز با هدف تجهیز حرم و تأمین آسایش زائران گسترش یافته است. با توجه به جایگاه منسوجات به عنوان هنرهای کاربردی در دوره قاجار، به‌ویژه در میان درباریان و ثروتمندان و گسترش استفاده از منسوجات در حرم مطهر، وقف و اهدای انواع منسوجات در این دوره بیش از پیش مورد توجه دوستداران امام رضا علیه‌السلام قرار می‌گیرد؛ به طوری که طبقات مختلف جامعه از شاهان و درباریان تا عامه مردم در این امر شرکت داشته‌اند. در واقع می‌توان گفت وقف و اهدا از مهمترین عوامل ایجاد و خلق بسیاری از منسوجات این مجموعه و حفظ و نگه‌داری از آن‌ها تا به امروز بوده است.

در کتابچه موقوفات آستان قدس^۱ نیز که در سال ۱۲۸۵ قمری نگاشته شده و شامل صورت کلیه موقوفات منقول و غیرمنقول آستان قدس رضوی است، بخش قابل توجهی از انواع منسوجات مانند پرده، ضریح پوش و جانماز را تشکیل می‌دهد.

مهم‌ترین منابع مطالعاتی جهت بررسی منسوجات حرم مطهر امام رضا علیه‌السلام در دوره قاجار، اسناد تشکیلات آستان قدس رضوی و نمونه منسوجات به‌جامانده از این دوره است. بررسی هر یک از این منابع و تطبیق اطلاعات آن‌ها با یکدیگر می‌تواند نقش مهمی در شناخت جایگاه انواع منسوجات در حرم مطهر و طریقه استفاده و ویژگی‌های آن‌ها داشته باشد. براین اساس در این مقاله حدود ۶۰ برگ سند و ۴۱ نمونه از انواع منسوجات عصر قاجار در حرم مطهر شناسایی و مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته است.

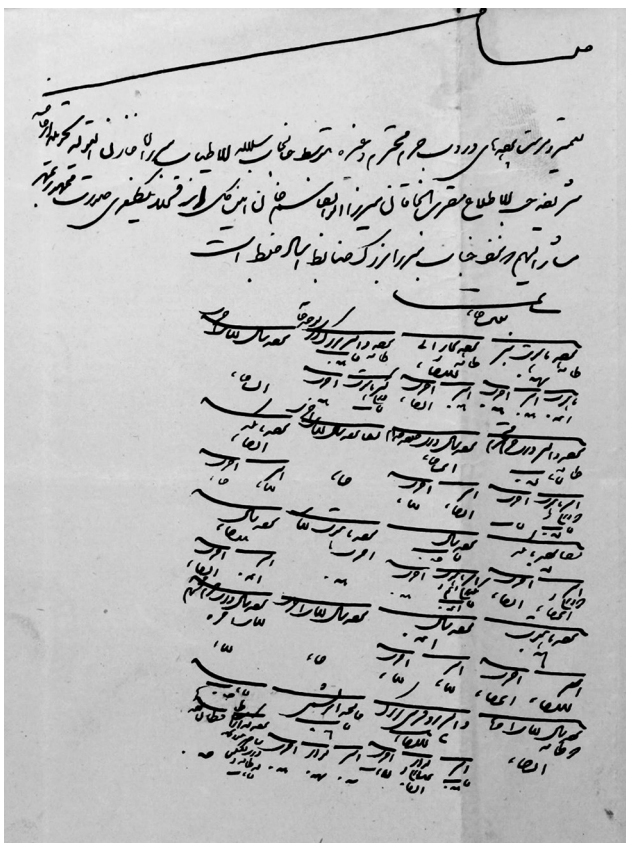
مطالعه اسناد مرتبط با منسوجات در آستان قدس رضوی

اسناد مالی و اداری تشکیلات آستان قدس رضوی که در آن‌ها به منسوجات حرم مطهر در دوره قاجار اشاره شده است، بیشتر شامل صورت لوازم و اجناس تحویلی به تحویلداران، صورت‌ها و رسیدهای نذوراتی و صورت‌های جمع و خرج مصارف آستان قدس رضوی در این دوره است. این اسناد حاوی اطلاعاتی ارزنده از انواع کاربرد، جنس، ابعاد و تزیینات منسوجات این مجموعه و حتی نحوه مالکیت آن‌ها است.

مجموعه اسناد مرتبط با منسوجات حرم را می‌توان براساس موضوع و تعداد به دو دوره^{۱-۲} اسناد پیش از سال ۱۲۵۰ قمری و ۲- اسناد پس از سال ۱۲۵۰ قمری تقسیم نمود. مطابق بررسی‌های صورت گرفته تا پیش از سال ۱۲۵۰ قمری، تعداد اسنادی که در آن‌ها به منسوجات حرم اشاره شده، بسیار محدود است. پس از این دوره نیز بیشتر اسناد موجود مربوط به تعمیر و نگه‌داری منسوجات در حرم مطهر است (تصویر ۱).

۱. این کتابچه به دستور ناصرالدین شاه در دوره تولیت میرزا محمدخان مجدالملک (۱۲۸۴-۱۲۸۵ ق) تهیه شده است.

تصویر ۱. پرداخت وجه بابت هزینه تعمیر پرده درهای حرم مطهر، ۱۳۱۱ ق (سند ش ۴۲۰۰۷، صفحه ۳)

در میان اسناد موجود، سند شماره ۵۳۳۰۵ با موضوع «صورت اسباب و اثاثیه آستان قدس»^۱ به لحاظ ارائه اطلاعات نسبتاً دقیق درباره منسوجات تحویل خانه و خزانه حرم در سال ۱۳۳۹ قمری اهمیتی ویژه دارد. براساس این سند حدود ۳۳ درصد اشیاء خزانه و ۱۷ درصد اشیای تحویل خانه در آن دوره شامل انواع منسوجات بوده است. آنچه مسلم است بخشی از منسوجات ثبت شده در این صورت متعلق به دوره صفویه و افشاریه بوده، اما شمار زیادی از آن‌ها نیز به دوره قاجار اختصاص دارد. به علاوه تعداد زیاد منسوجات نسبت به سایر لوازم مصرفی موجود در خزانه و تحویل خانه و تنوع در مصارف آن‌ها، نشان از جایگاه کاربرد منسوجات در حرم مطهر دارد.

مطابق اطلاعات مستخرج از اسناد، منسوجات کاربردهای مختلفی در حرم مطهر داشته‌اند که از آن جمله می‌توان به انواع پوشش‌های ضریح مطهر، پوشش صندوق مطهر، سوزنی، جانماز، چهارقد، پرده، بیرق، علم پوش، روفرشی، منبرپوش، سفره و سیاهی اشاره کرد. اما در این میان به پرده‌ها و پوشش‌های ضریح مطهر بیش از سایر منسوجات در اسناد تاریخی اشاره شده است.

۱. این صورت در دوره تولیت حاج سیدجواد ظهیرالاسلام حسینی حسینی، توسط کمیسیونی با عنوان «کمیسیون تعیین ثروت آستانه مقدسه» تحت ریاست و نظارت کلنل محمدتقی خان پسیان تنظیم گردیده است. اعضای این کمیسیون ضمن بازدید از قسمت‌های مختلف آستانه از جمله کارخانه زواری، خزانه، تحویل خانه و حرم مطهر، صورت اسباب و اثاثیه موجود را به تفکیک مکانی آنها در ۲۵ صفحه ثبت نمودند.

بخشی از منسوجات مورد نیاز حرم و بیوتات متبرکه را متصدیان امور آستان قدس رضوی از درآمدهای آستانه خریداری می‌کردند، که بیشتر شامل خرید پارچه و دوخت پرده و پوشش‌های ضریح و سیاهی بوده است. بخشی دیگر نیز توسط دوستداران و ارادتمندان امام رضا علیه السلام وقف یا اهدا می‌شده است. در میان واقفان و اهداکنندگان این دوره به تعدد نام شاهان، درباریان و صاحب‌منصبان مشاهده می‌شود. از آن جمله می‌توان به فتحعلی شاه دومین شاه قاجار، علی نقی شاه، محمدرضا شاه، مسعود میرزا و حسین میرزا از شاه‌زادگان قاجار، مهد علیا مادر ناصرالدین شاه، چراغ علی خان نایب‌الحکومه اصفهان و همچنین سردار حسین خان، امین دیوان لاهیجی و ابراهیم خان شادلو از امرای عصر قاجار اشاره کرد.

۱ | تنوع و ویژگی‌های منسوجات تاریخی موجود در آستان قدس رضوی

کابردی بودن منسوجات و طبیعت آسیب‌پذیر آن‌ها سبب شده امروزه شمار بسیار کمی از آثار پرشماری که روزی در حرم مطهر امام رضا علیه السلام استفاده می‌شدند، به جای ماند. شمار زیاد اسناد مربوط به تعمیر و رفوی منسوجات - به ویژه پرده‌ها و پوشش‌های ضریح - در دوره قاجار نیز حکایت از آسیب دیدن دائمی منسوجات و مندرس شدن آن‌ها دارد.

بخش اعظم منسوجات به جای مانده شامل انواع پوشش‌های ضریح، صندوق‌پوش، پرده، جانماز، انواع پرده بیرق و پرده علم و سوزنی است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که مجموعه منسوجات عصر قاجار از نظر مواد و مصالح، طرح و نقش و تزیینات دارای ویژگی‌های مشترکی هستند. این منسوجات معمولاً از دو لایه، رویه و آستر، تشکیل شده‌اند. رویه شامل انواع پارچه‌های ساده تک‌رنگ مانند مخمل، ماهوت^۱، اطلس^۲، کرباس^۳، یا پارچه‌های نقش‌دار مانند ترمه، زربفت، اطلسی زربفت، مخمل زربفت و دارایی^۴ است. در تزیین پارچه رویه که ساده و فاقد نقش است از انواع شیوه‌های رودوزی مانند گلابتون‌دوزی، مرواریددوزی، قلاب‌دوزی، نقده‌دوزی، سرمه‌دوزی، منجوق‌دوزی و معرق‌دوزی یا ترکیبی از آن‌ها استفاده شده است^۵. به علاوه در دوخت برخی از این آثار ترکیب دو یا چند نوع پارچه ساده یا نقش‌دار به کار رفته است. چاپ قلم‌کار نیز یکی دیگر از شیوه‌های نقش‌اندازی بر این بافته‌ها است. لایه آستر معمولاً ساده یا نقش‌دار است و از پارچه‌هایی چون قدک^۶، تافته^۷، چیت^۸ و قلمکار^۹ تهیه شده است.

طرح و نقش این منسوجات کاملاً مرتبط با نوع کاربردشان است. به عنوان مثال طرح محرابی در اشکال مختلف آن

۱. ماهوت نوعی پارچه پشمی پرزدار نسبتاً ضخیم است (عمید، ذیل ماهوت).
۲. اطلس نوعی پارچه ابریشمی است.
۳. دارایی یا ایکات نوعی پارچه ابریشمی با نقوش نامنظم و شعله‌ای شکل است. در بافت ایکات برخلاف سایر بافته‌ها ایجاد نقش پیش از بافت و در مرحله رنگرزی الیاف صورت می‌گیرد.
۴. برای شناخت بیشتر فنون رودوزی به دو کتاب نگارشی بر روند سوزندوزی‌های سنتی ایران نوشته منتخب صبا اسفندیاری و هنرهای سنتی ایران در یک نگاه نوشته حسین یاوری و فاطمه عرفانی مراجعه شود.
۵. قدک نوعی پارچه کرباسی آبی (نیلی) رنگ است (عمید، ذیل قدک).
۶. تافته نوعی پارچه ابریشمی است (عمید، ذیل تافته).
۷. چیت نوعی پارچه نخی نازک گلدار به رنگ‌های مختلف است (عمید، ذیل چیت).
۸. «قلمکار پارچه‌ای ساده و مازو شده از کرباس و کتان و غیره است که بر آن به وسیله قالب یا مهر نقوش مختلف تصویر کرده باشند» (محسنی، ۱۳۹۰: ۶۷).

مانند محرابی گلدانی، محرابی سروی و محرابی ترنجی از متداول ترین طرح های به کار رفته در تزیین پرده، پوشش های دور ضریح (دوره پوش ها) و جانماز است. اما به طور کلی رایج ترین طرح ها عبارت است از: طرح ترنج دار، لچک ترنج، محرمت و نقوش تکرار شونده مانند بته جقه، بوته های گل و برگ و بازوبندی.

کتیبه نیز از عناصر متداول در تزیین بسیاری از منسوجات این دوره است. کتیبه ها هم جنبه تزیینی داشته و هم بازتابی از باورها و اندیشه های دینی واقفان و اهداکنندگان بوده است. نوع خط کتیبه ها نیز معمولاً با مضامین آن ها در ارتباط است. به عنوان مثال در بسیاری از نمونه ها اشعار فارسی به خط نستعلیق و متون عربی به خط ثلث یا نسخ اجرا شده اند. محل قرارگیری کتیبه ها در طرح و نقش وابسته به نوع کاربرد منسوج است؛ با این حال حاشیه ها متداول ترین قسمت برای اجرای کتیبه ها بوده است. مضامین کتیبه های مورد استفاده در منسوجات این دوره را نیز می توان در پنج گروه طبقه بندی کرد:

۱. اشعاری در مدح امام رضا علیه السلام؛
۲. اشعاری در مدح ائمه اطهار به ویژه امام حسین علیه السلام؛
۳. آیات و ادعیه مانند آیه فتح، آیت الکرسی، نادعلی، زیارت نامه ها، صلوات خاصه امام رضا علیه السلام و...؛
۴. اسماء متبرکه؛
۵. کتیبه نام دوزنده، خوشنویس و محل و تاریخ دوخت؛
۶. کتیبه نام واقف، اهداکننده، بانی، تاریخ وقف یا اهداء.

۱ کاربرد منسوجات در حرم مطهر

همان طور که پیش تر ذکر شد، در دوره قاجار منسوجات مصارف مختلفی در حرم مطهر داشته است. هر چند که امروزه تعداد معدودی از آن ها باقی مانده؛ اما اطلاعات ثبت شده از این منسوجات در اسناد تشکیلات آستان قدس رضوی در کنار مطالعه نمونه منسوجات به جامانده، به شناخت منسوجات حرم رضوی در دوره قاجار کمک شایانی می کند.

پرده:

پرده در لغت به معنای پوشش و حجاب است و در اصطلاح به پوششی گویند که جلودری یا پنجره به عنوان حفاظ آویخته می شود. در بسیاری از موارد پرده ها علاوه بر حفاظ، زینت بخش مکان مورد استفاده خود هستند، بنابراین این نوع منسوجات هم جنبه کاربردی و هم تزیینی دارند.

استفاده از پرده در حرم مطهر نیز سابقه ای طولانی دارد. ابن بطوطه که در اواسط قرن هشت هجری قمری از حرم مطهر امام رضا علیه السلام دیدن نموده در کتاب خود ضمن توصیف بقعه می نویسد: «مشهد امام رضا علیه السلام قبه بزرگی دارد، قبر امام در داخل زاویه ای است که مدرسه و مسجدی در کنار آن وجود دارد... آستان در قبه هم از نقره است و پرده ابریشم زردوزی از در آویخته شده است» (ابن بطوطه، ۱۳۴۸: ۴۷۰).

بررسی اسناد و نمونه پرده های موجود نشان می دهد که پرده ها، بیشترین استفاده را نسبت به سایر منسوجات در حرم مطهر داشته اند. این بافته ها بسته به مکان مورد استفاده ابعاد متنوعی دارند؛ به طوری که طول آن ها بین ۱۷۰

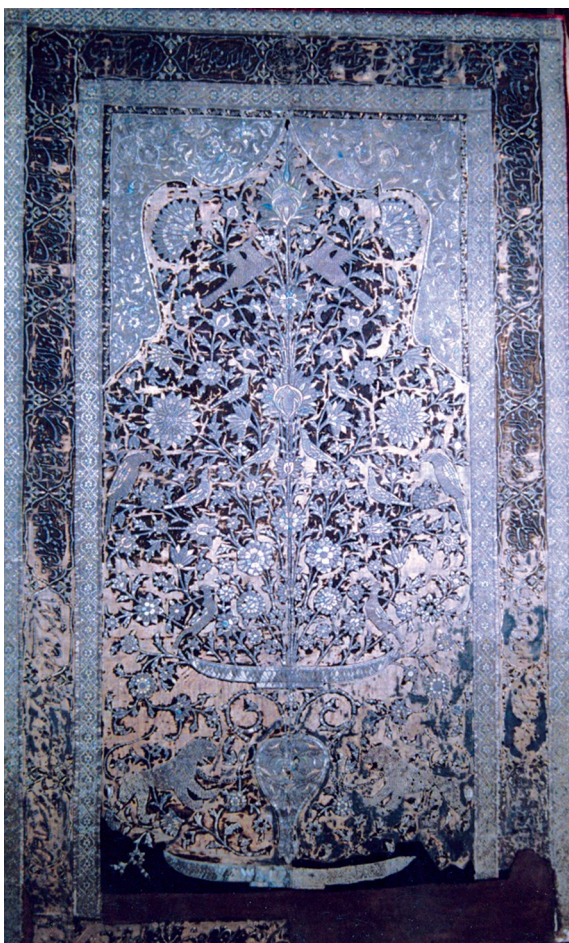

تا ۳۵۰ سانتی‌متر و عرض آن‌ها بین ۱۰۰ تا ۲۷۰ سانتی‌متر متغیر بوده‌است. با استناد بر اسناد موجود علاوه بر پرده‌های ماهوت، زربفت، مخمل و دارایی، استفاده از انواع پارچه‌های ترمه و قلمکار در دوخت پرده‌ها بسیار رواج داشته است.

از پرده‌های نفیس به‌جامانده می‌توان از «پرده قلاب‌دوزی» و «پرده‌های مخمل گلابتون‌دوزی» یاد کرد. پرده قلاب‌دوزی در سال ۱۲۴۰ قمری به سفارش علینقی‌شاه، از شاهزادگان قاجار، برای نصب روی درِ پایین‌پای مبارک توسط «اوستاد محمد زین‌دار» یا «استاد محمد وزین‌دار» (احتمالاً) دوخته شده‌است. ابعاد این پرده ۱۴۷ در ۲۹۸ سانتی‌متر و طرح آن، محرابی‌ترنج‌دار است. سرتاسر متن و حواشی این پرده با استفاده از گلابتون و ابریشم‌های الوان قلاب‌دوزی شده است (تصویر ۲).

تصویر ۲. پرده قلاب‌دوزی، وقفی
علینقی‌شاه، ۱۲۴۰ ق. (آرشیو موزه
آستان قدس رضوی)

پرده‌های مخمل گلابتون‌دوزی نیز شامل یک جفت پرده مخمل است که به سفارش محمدرضا پسر فتحعلی‌شاه دوخته شده‌اند. ابعاد این پرده‌ها ۱۵۴ در ۲۳۰ سانتی‌متر و طرح آن‌ها محرابی‌گلدانی است. در تزیین این پرده‌ها از تکنیک گلابتون‌دوزی استفاده شده است (تصویر ۳).

تصویر ۳. پرده مخمل گلابتون دوزی،
وقفی محمدرضا پسر فتحعلی شاه
قاجار. (آرشیو اداره مطالعات و معرفی
آثار موزه آستان قدس رضوی)

صندوق پوش:

در اصطلاح «به مکعبی چوبین یا خاتم که بر روی قبر امام یا امامزاده و بعضی از بزرگان نهند و گرداگرد آن را آیات و اشعار نویسند» (دهخدا، ذیل صندوق) صندوق گویند. صندوق پوش نیز، به پوششی پارچه‌ای به صورت حجم‌دار یا مسطح اطلاق می‌شود که سطح صندوق را می‌پوشاند و جنبه تزیینی دارد.

صندوق پوش زربفت که در سال ۹۵۲ قمری به سفارش «حاجی اسوار لاهیجانی» برای صندوق مطهر امام رضا علیه السلام بافته شده است، قدیمی‌ترین صندوق پوش موجود در خزانه آستان قدس رضوی است (تصویر ۴).

تصویر ۴. صندوق پوش زربفت،
وقفی حاجی اسوار لاهیجی، ۹۵۲ ق.
(محسنی، ۱۳۹۳: ۲۶)

تصویر ۵. صندوق پوش زربفت،
وقفی فتحعلی شاه قاجار، ۱۲۱۹ ق.
(محسنی، ۱۳۹۳: ۶۲)

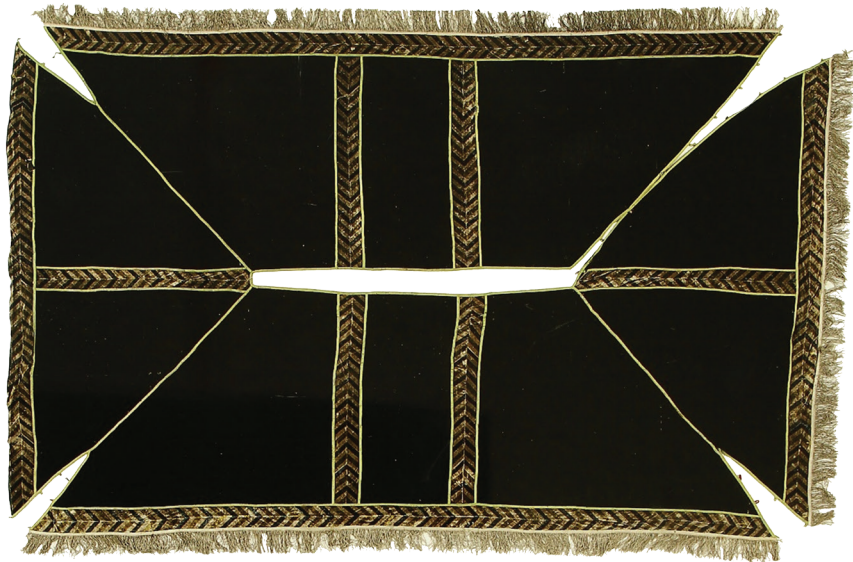

از نفیس‌ترین صندوق پوش‌های عصر قاجار می‌توان از صندوق پوش زربفت وقفی فتحعلی شاه قاجار نام برد (تصویر ۵). این اثر در سال ۱۲۱۹ قمری توسط «محمدبن علی» در اصفهان بافته شده است. ابعاد این صندوق پوش ۱۷۴ در ۲۸۶ سانتی‌متر و طرح آن لچک‌ترنج است. حاشیه‌های این اثر که فضای زیادی از کل طرح را اشغال کرده، حامل کتیبه‌هایی با مضامین صلوات بر چهارده معصوم و دعای نادعلی است.

ضریح پوش:

ضریح در اصطلاح به «خانه چوبین و مشبک یا از جنس مس و نقره و جز آن که بر سر قبر امامی یا امام‌زاده‌ای سازند» (دهخدا، ذیل ضریح) گویند. به پوشش‌های پارچه‌ای که جهت پوشاندن و تزئین قسمت‌های مختلف ضریح استفاده می‌شود نیز در اصطلاح «پوش‌های ضریح» یا «ضریح پوش» گویند. پوش‌های ضریح جنبه تزئینی دارند و پس از پرده‌ها از رایج‌ترین منسوجات مورد استفاده در حرم مطهر بوده‌اند. چنان‌که عطاردی نیز در کتاب تاریخ آستان قدس اشاره می‌کند: «روی ضریح مطهر حضرت رضا علیه السلام همیشه یک روپوش قرار دارد و این روپوش‌ها هر از چند گاهی معاوضه می‌شوند، روپوش‌ها همه یکسان نیستند، گاهی روپوشی ساده بر ضریح افکنده می‌شود و گاهی روپوش‌های گران‌بها و نفیس» (عطاردی، ۱۳۷۱: ۹۱). پوشش‌های ضریح دو نوع است: ۱- پوشش‌هایی که سقف یا شیروانی ضریح را می‌پوشانند و در اصطلاح به آن‌ها «شیروانی پوش» گفته می‌شود و ۲- پوشش‌هایی که برای پوشاندن شبکه دور ضریح به‌کار می‌روند و در اصطلاح به آن‌ها «دوره پوش» گویند.

طبق اسناد و شواهد موجود، مناسبت‌های مختلف مانند اعیاد و عزاداری‌ها در انتخاب نوع پوشش ضریح و رنگ آن تأثیرگذار بوده است. به عنوان مثال ضریح پوش مخمل وقفی «حسام السلطنه» در سال ۱۲۷۹ قمری، با توجه به رنگ سیاه و مضامین کتیبه‌های دوره پوش آن^۱، احتمالاً برای پوشش ضریح مطهر در ماه محرم و ایام عزاداری امام حسین علیه السلام استفاده می‌شده است (تصاویر ۶ و ۷).

تصویر ۶. شیروانی پوش مخمل،
وقفی حسام السلطنه، ۱۲۷۹ ق.
(محسنی، ۱۳۹۳: ۱۱۴)

تصویر ۷. دو قطعه از دوره پوش
مخمل، وقفی حسام السلطنه،
۱۲۷۹ ق. (محسنی، ۱۳۹۳: ۱۱۶)

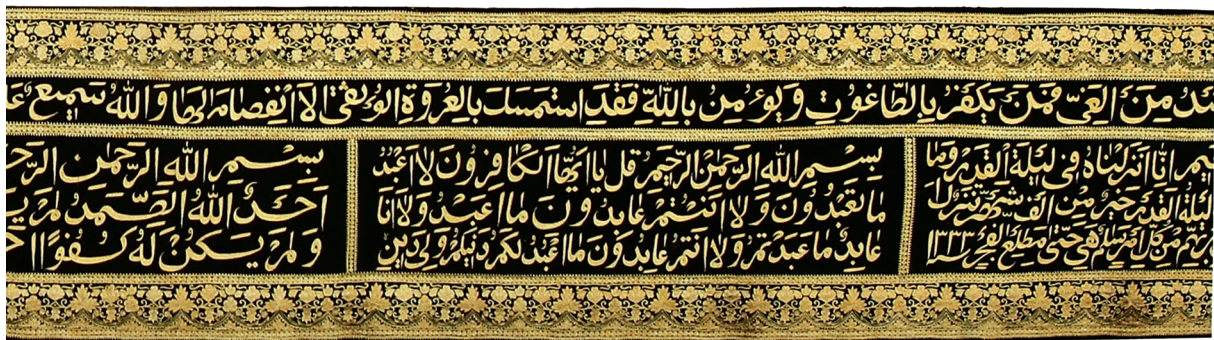
۱. این کتیبه‌ها شامل اشعاری از محتشم کاشانی معروف به مرثیه یا اباعبدالله علیه السلام، اسماء الحسنی، تاریخ اثر، نام خوش‌نویس، دوزنده و واقف است.

۱. دوره پوش:

در اسناد دوره قاجار مشخصات پوشش های دور ضریح با نام «ضریح پوش» ثبت شده اند. تنها در تعداد معدودی از اسناد در توصیف این گروه از پوشش ها عنوان «پوش دور ضریح» به کار رفته است. بنابراین به نظر می آید کاربرد اصطلاح «دوره پوش» طی دهه های اخیر رواج یافته است.

«دوره پوش ها به دو شکل کوتاه و بلند هستند. دوره پوش های بلند سطوح دور شبکه ضریح را به طور کامل می پوشانند و از چهار قطعه تشکیل شده اند (تصویر ۷). دوره پوش های کوتاه نیز با توجه به پهنای شان، قسمتی از ارتفاع شبکه را می پوشانند و به طور معمول یک تکه هستند و شبکه ضریح را دور می زنند» (محسنی، ۱۳۹۳: ۱۹).

از دوره پوش های نفیس موجود می توان به دوره پوش ماهوت قلاب دوزی اشاره کرد (تصویر ۸). این دوره پوش کوتاه به همراه شیروانی پوش آن توسط «حاجی امین دیوان لاهیجی» وقف حرم مطهر شده است. ابعاد این دوره پوش ۷۰ در ۱۴۰۰ سانتی متر است که به صورت یکپارچه دور تا دور ضریح را می پوشاند. طرح آن نیز شامل حاشیه هایی است که با نقوش گیاهی و کتیبه تزیین شده اند. کتیبه های آن شامل آیت الکرسی، احادیثی در باب فضیلت زیارت امام رضا علیه السلام، سوره مبارکه حمد و قدر و چهار قل است.

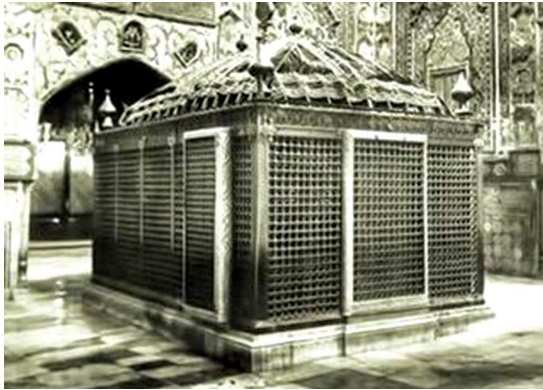

تصویر ۸. قسمتی از دوره پوش ماهوت
قلابدوزی، وقفی حاجی امین دیوان
لاهیجی. (محسنی، ۱۳۹۳: ۷۸)

۲. شیروانی پوش:

همان طور که پیش از این گذشت شیروانی پوش منسوجی است که سقف یا شیروانی ضریح را می پوشاند. «شیروانی پوش ها به دو صورت مستطیل ساده و یا برش دارند. شیروانی پوش های دارای برش مخصوص، بیشتر مواقع از چهار قطعه دوخته شده شامل دو دوزنقه و دو مثلث و یا چهار مستطیل تشکیل شده اند (تصویر ۶). این برش ها به منظور قرارگیری صحیح و بدون چین خوردگی شیروانی پوش بر روی شیروانی ضریح مطهر ایجاد شده است» (محسنی، ۱۳۹۳: ۱۹).

شیروانی پوش مخمل مروارید دوزی سرمه دوزی، از نفیس ترین نمونه های موجود در خزانه آستان قدس رضوی است. این شیروانی پوش در سال ۱۲۸۵ قمری به سفارش «مهدعلیا» - مادر ناصرالدین شاه قاجار - دوخته شده است. ابعاد

این اثر ۲۶۱ در ۳۸۵ سانتی متر است و در تزیین آن از نقوش گیاهی، بته جقه و کتیبه استفاده شده است. کتیبه‌های آن شامل اشعاری در مدح امام رضا علیه السلام، مقام ائمه علیهم السلام، نام واقف، دوزنده و تاریخ دوخت آن به خط نستعلیق است (تصویر ۹).

تصویر ۹. شیروانی پوش، وقفی
مهدعلیا - مادر ناصرالدین شاه
قاجار - ۱۲۸۵ ق. (آرشیو موزه
آستان قدس رضوی)

جانماز

یکی از مهم‌ترین مصارف بافته‌ها در حرم مطهر، استفاده از آن‌ها به عنوان زیراندازی کوچک و انفرادی در برپا کردن نماز و به جا آوردن اعمال زیارت بوده است که در اصطلاح به آن «جانماز» یا «سجاده» گویند.

جانمازها دارای ابعاد متنوعی از ۴۰ در ۹۰ سانتی متر تا ۱۰۰ در ۱۸۰ سانتی متراند. ماهوت، مخمل، ترمه و همچنین پارچه‌های قلمکار از رایج‌ترین پارچه‌های مورد استفاده در دوخت جانمازها بوده است.

جانماز معرق قلاب‌دوزی از جانمازهای نفیس به جامانده از دوره قاجار است. این اثر در سال ۱۲۱۸ ق. توسط «حسین ملقب به آقاسی لندره‌دوز»، دوخته شده است. ابعاد این جانماز ۱۰۴/۶ در ۱۵۶ سانتی متر است که قسمتی از سرتاسر پایین آن دارای کسری است (تصویر ۱۰). طرح این جانماز مانند بسیاری دیگر از جانمازها محرابی است که در قاب پیشانی محراب ذکر سجده «سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى وَ بِحَمْدِهِ» دوخته شده است (تصاویر ۱۱ و ۱۲).

تصویر ۱۰. جانماز معرق قلاب‌دوزی،
اثر حسین آقاسی لندره‌دوز، ۱۲۱۸ ق.
(سلطانی، ۱۳۹۰: ۵۸)

تصویر ۱۲. جانماز مخمل گلابتون دوزی،
۱۳۳۱ ق. (صمدی، بی تا: ۷۱)

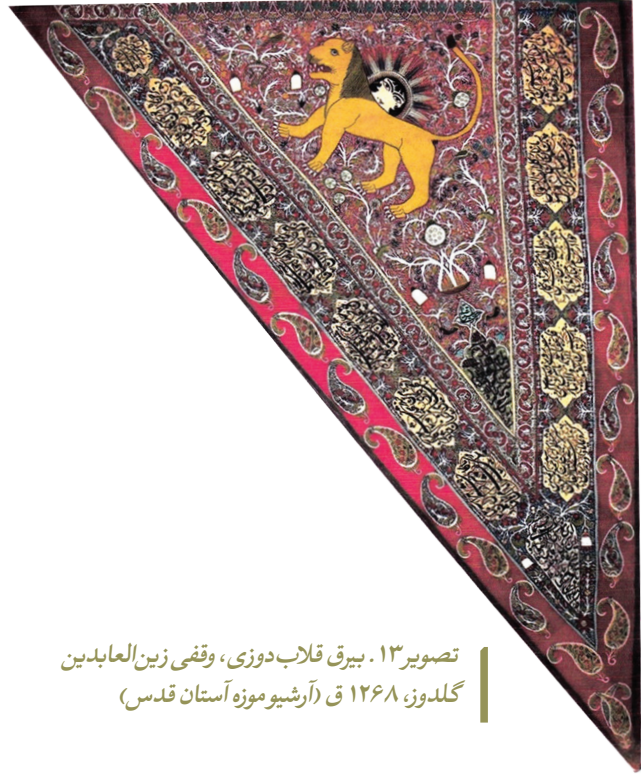
تصویر ۱۱. جانماز معرق دوزی، ۱۲۲۰ ق.
(سلطانی، ۱۳۹۰: ۶۰)

سیاهی:

سیاهی در اصطلاح به بافته‌های سیاه رنگ با طول بسیار زیاد گفته می‌شود که برای پوشش (سیاه‌پوشانی) ایوان‌ها و گلدسته‌های حرم مطهر در ایام سوگواری مورد استفاده قرار می‌گیرد. در دوخت سیاهی‌ها بیشتر از پارچه‌های مخمل، ماهوت و یا ابریشم سیاه استفاده می‌شده است.

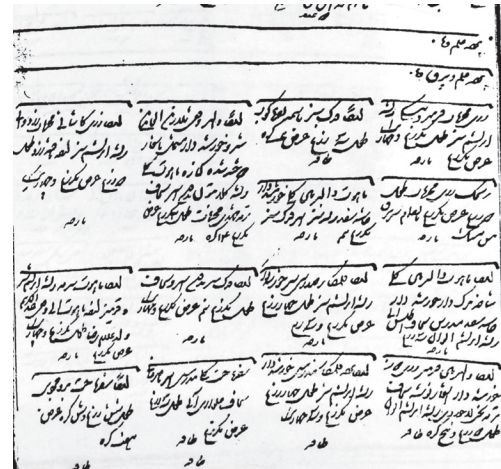
بیرق:

بیرق در لغت به معنای پرچم و علم است و در اصطلاح به پارچه‌ای ساده یا نقش‌دار که بر سرچوب کنند، بیرق گفته می‌شود (دهخدا، ذیل بیرق). با استناد به اسناد دوره قاجار، در حرم مطهر از انواع بیرق‌ها به‌ویژه در اعیاد مذهبی و سوگواری‌ها استفاده می‌شده است. با توجه به مکان و زمان استفاده، بیرق‌ها دارای رنگ‌ها و اشکال مختلفی بودند. در دوخت بیرق‌ها از انواع پارچه‌های ماهوت، زربفت، قلمکار و قدک استفاده می‌شده است. همچنین در صورت نقش‌دار بودن، نقوش و کتیبه‌ها به کمک تکنیک‌های قلاب‌دوزی و قیطان‌دوزی و یا چاپ قلمکار اجرا می‌شدند. در این دوره از نقوش رایج در بیرق‌ها می‌توان به نقش شیرو خورشید، اشعاری در مدح ائمه اطهار علیهم‌السلام و اسماء متبرکه اشاره کرد (تصویر ۱۳). بیرق‌ها معمولاً دارای ریشه‌های رنگی نیز بوده‌اند.

تصویر ۱۳. بیرق قلاب دوزی، وقفی زین العابدین گلدوز، ۱۲۶۸ ق (آرشیو موزه آستان قدس)

در کتابچه موقوفات مجدالملک (۱۲۸۵ق)، بیرق‌ها در زیرمجموعه پرده علم‌ها لیست شده‌اند و به طور خاص مشخص نشده است کدامیک از موارد ذکر شده بیرق و کدامیک پرده علم هستند (تصویر ۱۴). لازم به ذکر است در خزانه آستان قدس رضوی، بافته‌هایی به طول زیاد و کم به نام «شده پوش» (تصویر ۱۵). نگه‌داری می‌شوند. در اسناد تاریخی آستان قدس رضوی نیز به تعدد به این نوع بافته‌ها اشاره شده است (تصویر ۱۵). شده در لغت به معنای علم و نشان است (دهخدا، ذیل شده). در مناطقی مانند یزد و ایبانه نیز به علم «شده» گفته می‌شود (بلوکباشی، ۱۳۸۰: ۱۰۰). این علم‌ها شامل چوب‌های قطور با طول حدود ۶ تا ۷ متر هستند که دور آن‌ها با پارچه‌های رنگی پوشیده می‌شود. براین اساس و با توجه به تعاریف ارائه شده از شده پوش‌ها و همچنین مضمون کتیبه‌های «شده پوش»‌های موجود در خزانه آستان قدس رضوی می‌توان گفت «شده پوش‌ها» در حرم مطهر امام رضا علیه السلام نیز نوعی پرده علم و یا همان پرده علم بوده است.

تصویر ۱۴. صورت پرده علم و بیرق‌ها وقفی، ۱۲۸۵ ق (کتابچه موقوفات مجدالملک: ۷۸)

۱۵	تصویر ۱۵. ثبت دو عدد «شده پوش» در صورت اسباب و ائاثیه آستان قدس رضوی، ۱۳۳۹ ق (سند ش ۵۳۳۰۵: ۱۸)
۱۶	تصویر ۱۶. ثبت دو عدد «شده پوش» در صورت اسباب و ائاثیه آستان قدس رضوی، ۱۳۳۹ ق (سند ش ۵۳۳۰۵: ۱۸)
۱۷	تصویر ۱۷. ثبت دو عدد «شده پوش» در صورت اسباب و ائاثیه آستان قدس رضوی، ۱۳۳۹ ق (سند ش ۵۳۳۰۵: ۱۸)
۱۸	تصویر ۱۸. ثبت دو عدد «شده پوش» در صورت اسباب و ائاثیه آستان قدس رضوی، ۱۳۳۹ ق (سند ش ۵۳۳۰۵: ۱۸)
۱۹	تصویر ۱۹. ثبت دو عدد «شده پوش» در صورت اسباب و ائاثیه آستان قدس رضوی، ۱۳۳۹ ق (سند ش ۵۳۳۰۵: ۱۸)
۲۰	تصویر ۲۰. ثبت دو عدد «شده پوش» در صورت اسباب و ائاثیه آستان قدس رضوی، ۱۳۳۹ ق (سند ش ۵۳۳۰۵: ۱۸)
۲۱	تصویر ۲۱. ثبت دو عدد «شده پوش» در صورت اسباب و ائاثیه آستان قدس رضوی، ۱۳۳۹ ق (سند ش ۵۳۳۰۵: ۱۸)
۲۲	تصویر ۲۲. ثبت دو عدد «شده پوش» در صورت اسباب و ائاثیه آستان قدس رضوی، ۱۳۳۹ ق (سند ش ۵۳۳۰۵: ۱۸)
۲۳	تصویر ۲۳. ثبت دو عدد «شده پوش» در صورت اسباب و ائاثیه آستان قدس رضوی، ۱۳۳۹ ق (سند ش ۵۳۳۰۵: ۱۸)
۲۴	تصویر ۲۴. ثبت دو عدد «شده پوش» در صورت اسباب و ائاثیه آستان قدس رضوی، ۱۳۳۹ ق (سند ش ۵۳۳۰۵: ۱۸)
۲۵	تصویر ۲۵. ثبت دو عدد «شده پوش» در صورت اسباب و ائاثیه آستان قدس رضوی، ۱۳۳۹ ق (سند ش ۵۳۳۰۵: ۱۸)
۲۶	تصویر ۲۶. ثبت دو عدد «شده پوش» در صورت اسباب و ائاثیه آستان قدس رضوی، ۱۳۳۹ ق (سند ش ۵۳۳۰۵: ۱۸)
۲۷	تصویر ۲۷. ثبت دو عدد «شده پوش» در صورت اسباب و ائاثیه آستان قدس رضوی، ۱۳۳۹ ق (سند ش ۵۳۳۰۵: ۱۸)
۲۸	تصویر ۲۸. ثبت دو عدد «شده پوش» در صورت اسباب و ائاثیه آستان قدس رضوی، ۱۳۳۹ ق (سند ش ۵۳۳۰۵: ۱۸)
۲۹	تصویر ۲۹. ثبت دو عدد «شده پوش» در صورت اسباب و ائاثیه آستان قدس رضوی، ۱۳۳۹ ق (سند ش ۵۳۳۰۵: ۱۸)
۳۰	تصویر ۳۰. ثبت دو عدد «شده پوش» در صورت اسباب و ائاثیه آستان قدس رضوی، ۱۳۳۹ ق (سند ش ۵۳۳۰۵: ۱۸)

تصویر ۱۵. ثبت دو عدد «شده پوش» در صورت اسباب و ائاثیه آستان قدس رضوی، ۱۳۳۹ ق (سند ش ۵۳۳۰۵: ۱۸)

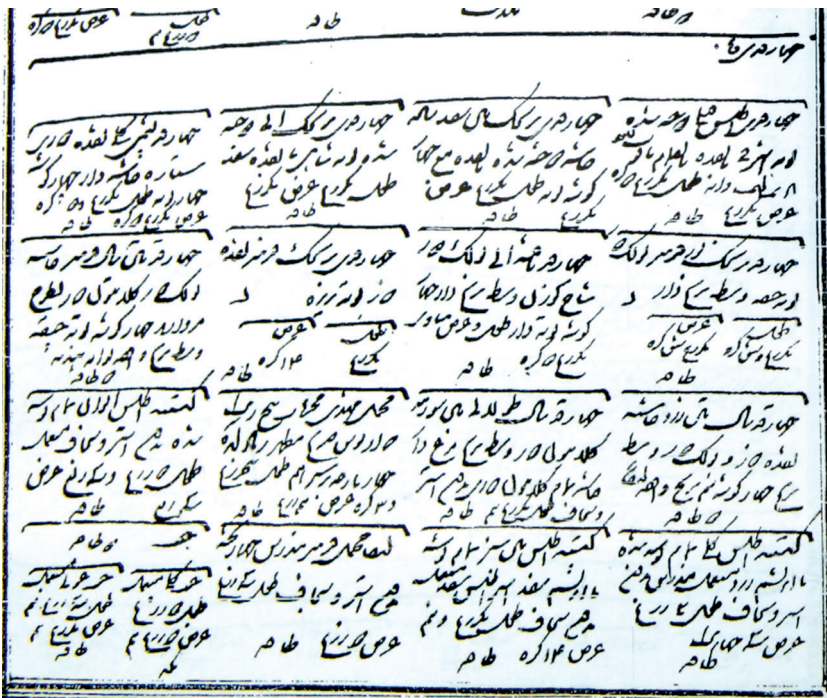
تصویر ۱۶. شادّه پوش ابریشمی
محرمات، بافت محمد حسین، ۱۲۰۱ و
۱۲۰۲ ق (آرشیو موزه آستان قدس رضوی)

شادّه پوش ابریشمی از نفایس عصر قاجار است. این اثر با طرح محرمات کتیبه دار، به عرض ۶۸ و طول ۲۳۵ سانتی متر، در سال ۱۲۰۱ و ۱۲۰۲ قمری توسط «محمد حسین» بافته و وقف حرم شده است (ح، کفیلی، مصاحبه شخصی، ۲۳/۵/۱۴۰۱) (تصویر ۱۶).

سایر مصارف:

علاوه بر مصارف ذکر شده، منسوجات دارای کاربردهای دیگری نظیر منبرپوش، روفرشی، سفره، سوزنی^۱ و چهارقد^۲ (تصویر ۱۷) در حرم مطهر بوده اند. در این میان کاربرد دقیق برخی از آن‌ها به طور دقیق مشخص نیست.

۱. «تکه پارچه‌ای از مخمل، شال یا ترمه با حاشیه و ریشه که روی آن ابریشم دوزی یا گلابتون دوزی شده باشد و آن را زنان در رخت کن حمام زیر لباس‌های خود می‌گسترانند» (عمید، ذیل سوزنی).
۲. «چهارقد که در اصطلاح عامه به پارچه چهارگوشی که زنان بر روی سر می‌اندازند گفته می‌شود» (دهخدا، ذیل چهارقد).

تصویر ۱۷. صورت چهارقد ها
 وقفی، ۱۲۸۵ق (کتابچه موقوفات
 مجدالملک: ۷۷)

نتیجه‌گیری:

منسوجات کاربرد گسترده‌ای در حرم مطهر امام رضا (ع) در دوره قاجار داشته و از سه جنبه کاربردی، تزئینی و آیینی مورد توجه بوده‌اند. براین اساس تأمین منسوجات مورد نیاز حرم در این دوره، بیش از پیش مورد توجه واقفان و اهداکنندگان به‌ویژه شاهان، درباریان و صاحب‌منصبان قرار می‌گیرد. امروزه نیز بیشتر منسوجات نفیس به‌جامانده از دوره قاجار در خزانه آستان قدس رضوی، شامل نمونه‌هایی است که بر حرم مطهر وقف یا اهدا شده‌اند. هرچند تعداد اسنادی که پیش از سال ۱۲۵۰ قمری به منسوجات حرم مطهر اشاره کرده باشند، بسیار محدود است؛ اما بسیاری از منسوجات نفیس به‌جامانده از دوره قاجار متعلق به این محدوده زمانی است.

از مهم‌ترین مصارف منسوجات در این دوره می‌توان به پرده، ضریح‌پوش، صندوق‌پوش، جانماز، بیرق، سیاهی، شده‌پوش، سوزنی، چهارقد، روفرشی، سفره، منبرپوش اشاره کرد. اما در این میان، پرده‌ها و ضریح‌پوش‌ها بیش از سایر منسوجات مورد مصرف بوده‌اند. در دوخت منسوجات با توجه به نوع کاربردشان، انواع پارچه‌های رایج مانند مخمل، زربفت، ترمه، اطلسی، دارایی، چیت، کرباس، اطلس زربفت، مخمل زربفت، قدک به‌کار می‌رفته است. در تزئین آن‌ها نیز از چاپ قلمکار یا انواع شیوه‌های دوخته‌دوزی مانند قلاب‌دوزی، گلابتون‌دوزی، معرق‌دوزی، نقده‌دوزی، مروارید و منجوق‌دوزی، سرمه‌دوزی و پولک‌دوزی و قیطان‌دوزی و یا ترکیبی از شیوه‌های فوق استفاده می‌شده است.

بررسی نمونه منسوجات به‌جامانده از دوره قاجار نشان می‌دهد، که این منسوجات دارای درجات مختلف کیفی هستند. اما نمونه‌های به‌جامانده از دهه‌های نخست دوره قاجار نسبت به نمونه‌های متأخرتر چه در بافت پارچه‌ها و چه در اجرای تزئینات از ظرافت بیشتری برخوردارند.

منابع و مآخذ

۱. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله، (۱۳۴۸)، سفرنامه ابن بطوطه، (رحله ابن بطوطه)، جلد دوم، ترجمه محمد علی موحد، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۲. بلوکباشی، علی، (۱۳۸۰)، نخلگردانی: نمایش تمثیلی از جاودانگی حیات شهیدان، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۳. دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۳)، لغت‌نامه دهخدا، انتشارات دانشگاه تهران.
۴. دهخدا، علی اکبر، (۱۳۳۸)، لغت‌نامه دهخدا، (جلد ۱۶)، انتشارات دانشگاه تهران.
۵. سلطانی، منا، (۱۳۹۰)، سجاده‌های معرق‌دوزی دوره قاجار در موزه آستان قدس رضوی. جلوه‌های هنری مکتب قاجار در آستان قدس رضوی، چاپ اول، مؤسسه چاپ و نشر آستان قدس رضوی.
۶. صمدی، سید حبیب‌الله، (بی‌تا)، راهنمای موزه آستان قدس رضوی، (بی‌جا)،
۷. کفیلی، حشمت، (۱۴۰۱)، مصاحبه‌کننده منا سلطانی، تاریخ ۱۴۰۱/۵/۲۳.
۸. عطاردی، عزیزالله، (۱۳۷۱)، تاریخ آستان قدس رضوی، (جلد اول)، چاپ اول، سازمان چاپ و انتشارات عطار.
۹. عمید، حسن، (۱۳۷۹)، فرهنگ عمید، (جلد دوم)، انتشارات امیرکبیر.
۱۰. محسنی، زهرا، (۱۳۹۱)، شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی، چاپ اول، مؤسسه چاپ و نشر آستان قدس رضوی.
۱۱. کتابچه موقوفات آستان قدس (مجدالملک)، ۱۲۸۵ ق.، کتابخانه آستان قدس رضوی، شماره ثبت ۹۰۷۱.
۱۲. مجموعه اسناد مالی و اداری آستان قدس رضوی، اداره اسناد، معاونت اسناد و مطبوعات، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.

